

Шифр: «Соціалізуюча емпатія»

**РОЗВИТОК ЕМПАТІЇ ПІДЛІТКІВ У ПРОЦЕСІ СОЦІАЛЬНО-
ЗНАЧУЩОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. РОЗВИТОК ЕМПАТІЇ ПІДЛІТКІВ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА.....	8
1.1. Сутність та зміст поняття «емпатія».....	8
1.2. Біопсихосоціальні особливості емпатії підлітків.....	11
1.3. Соціально значуща діяльність як засіб розвитку емпатії підлітків.....	15
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ ПІДЛІТКІВ	15
2.1. Визначення рівня полікомунікативної емпатії підлітків.....	15
2.2. Розробка і впровадження циклу занять із розвитку емпатії підлітків з використанням соціально значущої діяльності.....	18
2.3. Аналіз ефективності циклу занять із розвитку емпатії підлітків у процесі соціально-значущої діяльності.....	23
ВИСНОВКИ.....	27
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	30
ДОДАТКИ.....	36
АНОТАЦІЯ.....	43

ВСТУП

Актуальність дослідження зумовлена тим, що в сучасних умовах переосмислення загальнолюдських понять і цінностей, духовне благополуччя суспільства неможливе без гуманізації усіх сфер його життя.

Виходячи з того, що одним з головних показників рівня розвитку суспільства є ставлення його членів один до одного і, особливо, до тих, хто перебуває у складних життєвих обставинах, особливої значущості набуває розвиток здатності до толерантності, співчуття й допомоги.

Чутливим періодом для розвитку емпатії є підлітковий вік, який супроводжується появою особистісних новоутворень. Саме тому емпатійність може закріплюватись як стійка особистісна якість, що є одним з найважливіших чинників соціального розвитку особистості підлітка, ефективним засобом засвоєння суспільних норм; сприяє розвитку альтруїстичного стилю поведінки та гармонізації суспільства в цілому.

Дослідженню природи емпатії приділяти увагу Т. Гаврилова, Ю. Гіппенрейтер, Л. Журавльова, Л. Виговська та інші.

Роль емпатії в соціальному розвитку дітей та молоді вивчали Т. Василішина, М. Галагузова, В. Мурашко, Т. Семигіна, Г. Свіденська та інші.

Проте, відчутним є дефіцит робіт, спрямованих на розробку методів розвитку емпатії підлітків у контексті соціальної педагогіки. Виходячи з вищезначеного, представляється актуальним і доцільним здійснення наукового дослідження на тему: **«Розвиток емпатії підлітків у процесі соціально значущої діяльності»**.

Об'єкт дослідження – емпатія підлітків.

Предмет дослідження – процес розвитку емпатії підлітків в ході соціально значущої діяльності.

Гіпотеза: розробка і впровадження спеціального циклу занять з використанням соціально значущої діяльності сприятиме підвищенню рівня емпатії підлітків.

Мета: теоретико-експериментальне дослідження процесу розвитку емпатії підлітків з використанням соціально значущої діяльності.

Завдання:

- 1) Здійснити теоретичний аналіз процесу розвитку емпатії підлітків як соціально-педагогічної проблеми.
- 2) Емпірично виявити рівні розвитку емпатії підлітків за підсумками констатувального експерименту.
- 3) Розробити і впровадити цикл занять, спрямований на розвиток емпатії підлітків з використанням соціально значущої діяльності.
- 4) Проаналізувати ефективність впровадженого циклу занять із розвитку емпатії підлітків у процесі соціально значущої діяльності.

Методи дослідження: теоретичні (аналіз, синтез, узагальнення), емпіричні (опитування, кількісний та якісний аналіз результатів). В дослідженні використано методику: «Діагностика рівня полікомунікативної емпатії» (Н. Фетискин).

Експериментальна база: Запорізький академічний ліцей I-III ст. №23. Вибірка складалася з 26 осіб з числа учнів 6 класів.

Теоретичне значення дослідження: уточнено поняття «емпатія», систематизовано засоби розвитку емпатії підлітків; подальшого розвитку набули наукові уявлення про використання соціально значущої діяльності у якості засобу розвитку емпатії підлітків.

Практична значущість роботи полягає у розробці й упровадженні нових форм і засобів підвищення рівня емпатії підлітків, що стануть у нагоді вчителям та вихователям закладів освіти, соціальним працівникам і соціальним педагогам, фахівцям центрів соціальної реабілітації та соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді тощо.

Апробація результатів дослідження відбулась на I Міжнародній науково-практичній конференції студентів та молодих вчених «Освітні і культурно-мистецькі практики в контексті інтеграції України у міжнародний науково-інноваційний простір» (м. Запоріжжя, 14 травня 2020 р.).

Публікації. Зміст та результати дослідження висвітлено у публікації:

Роль та місце емпатії в соціальному розвитку підлітків. *Освітні і культурно-мистецькі практики в контексті інтеграції України у міжнародний науково-інноваційний простір: збірник тез доповідей I Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Запоріжжя, 14 травня 2020 р.). Запоріжжя: Вид-во Хортицької національної академії, 2020. С. 434-436.

Результати роботи впроваджено у 2020 р. в діяльність Бердянського міського осередку Всеукраїнської громадської організації людей з інвалідністю по зору «Генерація успішної дії» (Довідка від 21.01.2021 № 01/573).

Загальна характеристика. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел (45 позицій, з яких 4 – іноземною мовою), 3 таблиць, 3 рисунків, 1 додатку. Загальний обсяг роботи становить 43 сторінки, з яких 29 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1. РОЗВИТОК ЕМПАТІЇ ПІДЛІТКІВ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

1.1 Сутність та зміст поняття «емпатія».

Визначення сутності й змісту поняття «емпатія» доцільно розпочати з дослідження його генезису.

Започатковано науковий аналіз поняття «емпатія» у давньогрецькій філософії, де його трактували як духовну об'єктивну спільність речей, природну властивість людини до співпереживання та співчуття, що регулює суспільні взаємини. Сучасні філософи визначають емпатію як акт, спрямований на пізнання іншої особистості як найвищої цінності, в процесі якого реалізуються потенційні можливості людини [16, с.45-48].

Якісну природу емпатії з позицій психології розглядали Т. Гаврилова [16], Ю. Гіппенрейтер [19], Л. Журавльова [23], М. Обозов [34] та інші.

Зв'язок емпатії з соціально-психологічними особливостями людини досліджували О. Бодальов [9], Л. Виговська [13], Т. Василішина [14], О. Саннікова [39], І. Юсупов [52] тощо..

Роль емпатії в соціальному розвитку дітей та молоді аналізували Т. Василішина [13], М. Галагузова [17], Т. Семигіна [42], Г. Свіденська, В. Мурашко [41] та інші.

Уявлення представників педагогіки щодо сутності поняття «емпатія» можна представити таким чином: це властивість людини, успадкована від первісних пращурів [16, с. 66]; здатність емоційно відгукуватися на переживання інших людей [49, с. 13]; особлива здатність суб'єкта до відображення емоційних переживань внутрішнього світу іншої людини, що дозволяє партнерам досягати взаємоузгодження позицій, взаємопорозуміння, здатності обирати відповідні спільні засоби міжособистісної взаємодії. [13, с. 9].

Аналіз сучасної наукової літератури дозволяє виокремити три основних напрями дослідження емпатії: когнітивний, емотивний, поведінковий.

Представники когнітивного напрямку (В. Долгова, Е. Мельник) визначають емпатію як спосіб розуміння іншої людини через інтелектуальну реконструкцію її внутрішнього світу, інтуїтивне пізнання емоційного стану інших [20, с. 86-90].

Представник емотивного напрямку Т. Пашукова розглядає емпатію як емоційний стан, що супроводжує відчуття переживань іншої людини, здатність приймати переживання іншої людини, співчувати, розділяти їх [36, с. 81].

У свою чергу, поведінковий компонент емпатійної взаємодії являє собою мотив альтруїстичної поведінки, складову поведінки, спрямованої на надання допомоги й активної підтримки. Тому емпатія стає одним із важливих регуляторів соціальних взаємин [35, с. 160-162].

На засадах інтеграції системного, соціокультурного, еволюційно-генетичного та гуманітарного підходів як цілісне ієрархічно структуроване утворення досліджує емпатію М. Журавльова [22], [25].

Спираючись на диференційний аналіз, О. Орищенко визначає такі рівні емпатії як складної багаторівневої властивості особистості:

1. Формально-динамічний, що характеризує динамічні властивості емпатії (особливості виникнення і протікання емпатійних реакцій);
2. Змістовний, що містить ті аспекти емпатії, які зумовлюють вибір простору для емпатійних переживань та морально-етичного змісту її об'єкта;
3. Імперативний рівень, який відображає індивідуальні особистісні уявлення про існуючі соціокультурні норми емпатійних проявів [35, с. 6-9].

М. Журавльова та І. Юсупов виділяють три рівні розвитку емпатії.

1-й рівень – низький – байдужість до відчуттів і думок інших, пріоритет власних інтересів, схильність до помилкових висновків щодо розуміння інших.

2-й рівень – епізодична сліпота до відчуттів і думок інших, зустрічається частіше, хоча і в різних проявах.

3-й рівень емпатії – глибоке і точне розуміння почуттів іншої людини, відчуття їх переживань як власних, тактовність, що формує вміння прийняття

рішень без нав'язування власної думки або своїх інтересів, схильність будувати стосунки на принципах взаємної довіри і альтруїзму [18], [42].

Отже, на основі аналізу різних теоретичних підходів до визначення сутності й змісту поняття «емпатія», можна зробити наступні висновки.

По-перше, емпатія є одним з найважливіших чинників соціального розвитку особистості, ефективним засобом засвоєння суспільних норм.

По-друге, емпатія сприяє розвитку гуманного ставлення, альтруїстичного стилю поведінки та гармонізації суспільства.

По-третє, співчуття та співпереживання, що властиві емпатам, виступають мотивом активної допомоги нужденним.

1.2. Біопсихосоціальні особливості емпатії підлітків.

Підлітковий вік охоплює період від 11-12 до 14-15 років, що відповідає середньому шкільному віку. Це період стрімкого переходу від дитинства до юності в психологічному, фізичному і соціальному аспектах.

У підлітковому віці суперечності розвитку набирають особливої гостроти, що можна пояснити специфічними явищами переходу від дитинства до дорослості, перебудовою усіх аспектів розвитку особистості. Саме на цьому віковому етапі відбувається усвідомлення власної індивідуальності, змінюється ставлення до навколишнього світу, до інших людей та до себе самого, змінюються мотиви, потреби, поведінка. Водночас з внутрішньою перебудовою змінюються і вимоги суспільства до підлітка. У зв'язку з цим стає необхідним погодження своїх потреб з очікуваннями та вимогами оточуючих. Цей процес отримав назву «підліткова криза», під час якої провідною діяльністю стає інтимно-особистісне спілкування з однолітками (за Д. Ельконіним) [44], [47].

Д. Колесов виокремлює такі особливості підліткового віку: потреба у визнанні серед однолітків, у родині; прагнення мати друга; схильність до уникнення ізоляції; неприйняття заборон; відсутність адаптації до невдач; переоцінка своїх можливостей та їх реалізації у майбутньому; чуттєвість до

критики тенденція віддаватися мріям; острах опоганення мрії; вимогливість до відповідності слова справі; яскраво виражена емоційність [29, с.63-64].

Важливим аспектом розвитку підлітка є фізичні та фізіологічні зміни, перебудова всього організму, що зумовлено, насамперед, статевим дозріванням. Д. Колесов зазначає, що фізіологічні зміни спричиняють стрімке підвищення інтересу до своєї зовнішності. Починає формуватися новий образ свого фізичного «Я». У наслідок його гіпертрофоване значення підлітки болісно переживають недоліки своєї зовнішності, що спричиняє переживання почуття власної неповноцінності, зумовлюючи замкнутість [29, с.45-51].

Слід зазначити, що специфічне для вікового періоду співвідношення внутрішніх процесів розвитку із зовнішніми умовами створює ту соціальну ситуацію, яка зумовлює соціально-психологічний розвиток особистості.

На окрему увагу заслуговує думка Л. Виготського, який зацентровує увагу саме на аспектах соціального формування: важливим аспектом соціальної ситуації розвитку особистості, у якій взаємопов'язані індивідуальні особливості дитини і соціальне середовище, є переживання, які відображають потреби дитини і рівень їх задоволення [15, с.51-53].

Д. Фельдштейн описує найважливіше новоутворення підліткового віку – становлення самосвідомості, що супроводжується почуттям дорослості в системі реальних міжособистісних стосунків, формуванням соціальної позиції. Підліток потребує визнання своєї самостійності, рівності з дорослими, хоча реальні фізичні, інтелектуальні й соціальні передумови для цього ще відсутні. Тому, лише в спеціально організованій діяльності можливо створювати ситуації, в яких взаємостосунки з дорослими (та й однолітками) відповідали б домаганням і потребам підлітків [47, с. 114-119].

Спираючись на вищезначене, можна констатувати, що головне місце в житті підлітка займає саме спілкування з однолітками.

Слід мати на увазі, що підлітки прагнуть не лише бути разом з однолітками, але й зайняти чинне місце в їх середовищі. Спілкування з однолітками все більше виходить за межі шкільного життя, охоплюючи нові

види діяльності, інтереси, стосунки, взаємостосунки виділяються в окрему, важливу сферу життя. Взаємодія з однолітками набуває такої ваги, що відсуває на другий план навчальну діяльність і стосунки з рідними, стаючи. Так, серед причин виникнення порушень поведінки одне з провідних місць посідає невдоволеність підлітків стосунками з однолітками [2], [28].

Окрім цього, у процесі спілкування формуються дружні відносини, що ґрунтуються на розумінні і відчутті єдності. У членів однієї групи часто розвиваються емпатійні взаємостосунки, підлітки співчують невдачам товаришів і разом радіють їх успіхам, за необхідності надають підтримку та допомогу, іноді всупереч власними інтересами. А отже, що в підлітковому віці інтенсивно починають розвиватися групоцентричні емпатійні ставлення.

Емпатія в підлітковому віці стимулює соціальну поведінку в подальшому житті. Дані досліджень емпатії підлітків, свідчать про глибокі зв'язки між емпатією і поведінкою. Соціальні норми, засвоєні на більш ранніх етапах вікового розвитку, проявлятися у вчинках і судженнях. При цьому, варто мати на увазі як нестійкість і суперечливість емпатії в підлітковому віці, так і її сензитивність у наслідок браку соціального досвіду [16, с.59-63].

Прояви емпатії посилюються тим, що в стосунках із соціумом у підлітка переважає категорія можливого, а не дійсного. Відкриття нових «вимірів» сприяє активізації різних сфер суспільного життя, а динаміка емпатії залежить від сукупності факторів соціокультурної ситуації [52, с. 140-141].

Для підлітків з різним рівнем розвитку емпатії характерні свої особливості. Так, вміння прощати, неконфліктність, чутливість до потреб і проблем оточуючих, прагнення шукати компромісні рішення, адекватне реагування на критику – показники високого рівня емпатії. Проте, такі підлітки постійно потребують схвалення своїх дій.

Схильність судити про інших людей не звертаючи уваги на особистісні враження, висловлювання власної думки при впевненості у її прийнятті іншими, намагання тримати емоції під контролем, зрозуміти більше, ніж сказано словами – показники середнього рівня емпатії. Проте, якщо

співрозмовник проявляє яскраві емоції можуть бути нестриманими у наслідок нездатності прогнозувати розвиток відносин між людьми,.

Підлітки ж з низьким рівнем розвитку емпатії зазнають труднощів у встановленні контактів з людьми, незатишно відчують себе у великій компанії. Емоційні прояви в вчинках оточуючих здаються їм незрозумілими і позбавленими сенсу. Як правило, у таких підлітків мало друзів, а з тих, хто є, вони цінують більше за ділові якості і розум [25], [43].

Таким чином, аналіз біопсихосоціальних чинників в контексті їх впливу на розвиток емпатії підлітків дає підстави для висновку про обґрунтованість потреби у проведенні заходів для підвищення рівня емпатії у підлітків в контексті їх соціальної ситуації розвитку.

1.3. Соціально значуща діяльність як засіб розвитку емпатії підлітків

Сутність соціального становлення підлітків проявляється у суспільно значущих потребах особистості, яка взаємодіє з потенційними можливостями та мотиваційною сферою. Суспільні потреби змінюються в залежності від розвитку умов життєдіяльності.

М. Галагузова розділяє основи організації соціально значущої діяльності в широкому сенсі (профілактика, волонтерство, організація дозвілля, консультування), та у вузькому (діяльність людини, що має мету, засоби, враховує соціальні умови та спрямована на збереження і закріплення гуманістичних цінностей, вирішення актуальних соціальних проблем, сприяння особистісному розвитку і вдосконаленню соціуму [18].

Погоджуємось з думкою С. Абрамової про те, що соціально значуща діяльність відповідає потребам підлітків у самоствердженні, створює умови для формування певних форм відносин, визнання його значущості як члена суспільства [1].

Саме тому, завданням соціального педагога стає розкриття різноманіття суспільно корисних видів діяльності для розвитку вихованця та стимулювати до їх реалізації, стримуючи від шкідливих.

Різнноманітні аспекти дослідження соціально значущої діяльності здійснювали С. Абрамова [1], Л. Артющкіна [5], О. Безпалько [7], [8], Р. Вайнола [11], [12], М. Галагузова [17], [18], В. Нечипоренко [33], Ю. Поліщук [37] та інші.

Узагальнюючи результати теоретичного аналізу можна зазначити, що соціально значуща діяльність, як процес цілеспрямованої взаємодії людини з соціальним оточенням, має важливу для суспільства ціль, адже людська діяльність за своєю сутністю є соціальною. Метою соціально значущої діяльності є розбудова зв'язків, взаємовідносин з однолітками, педагогічними працівниками та жителями регіону, формування мотивації діяти на користь іншим, моделювання реальних соціальних зв'язків, формування мотиваційної сфери особистості і, тим самим, формування соціальної компетентності. В процесі соціально-значущої діяльності, яка сприяє розвитку групи, суспільства, підлітки вносять позитивний внесок в життя сучасної громади, що створює належні умови для формування громадської спрямованості, а також успішної соціалізації [1], [8], [21].

Соціально-значуща діяльність являє собою сукупність дій, спрямовані на реалізацію соціальних перетворень, що сприяють закріпленню соціальні знань, навичок, досвіду. Вона має відбуватися із дотриманням таких принципів її організації: урахування інтересів і вікових особливостей учнів; єдність виховної й рекреаційної діяльності; суспільно-корисна спрямованість; багаторольовий характер діяльності; розвиток і збереження традицій; творчість, самостійність, ініціативність. [7], [37].

Соціально значуща діяльність нерозривно пов'язана із розвитком громадянської свідомості людини, патріотичних почуттів і розуміння свого громадського обов'язку. Соціальні ініціативи дають можливість формувати у

підлітків такі цінності як колективізм, взаємну вимогливість, взаємовиручку, милосердя, доброту, відповідальність, довіру, активність, організованість.

До ознак соціально значущої діяльності належать:

- в соціальному плані (організована практична співпраця людей на основі соціальних зв'язків, взаємодії окремих індивідів чи груп); реалізація функцій допомоги і підтримки, окремим особам чи групам; формування спеціальних вимог, що характеризують і регулюють цей вид діяльності;

- в особистісному плані (актуалізація суб'єктності, орієнтація процесу постановки і вирішення конкретних завдань у реальному соціальному середовищі; інтеріоризація норм, цінностей, способів діяльності).

Соціально значуща діяльність має такі форми:

- добровольча діяльність молодіжні рухи, волонтерство – добровільний труд, що здійснюється окремими людьми чи соціальними інституціями, спрямований на вирішення певних соціальних проблем (благодійні заходи для вразливої категорій; виховні заходи; просвітницька, профілактична оздоровчо-рекреаційна діяльність суб'єктів соціальної роботи);

- самоорганізація в процесі самостійної діяльності громадян, спрямована на вирішення проблем за місцем проживання;

- соціальне проектування (соціальна практика, реалізація соціального проекту). [8], [21], [33].

Волонтерство передбачає широке коло діяльності, включаючи традиційні форми взаємодопомоги та самодопомоги, офіційне надання послуг та інші форми громадської участі, яка здійснюється добровільно на благо широкої громадськості без розрахунку на грошову винагороду.

Поняття «волонтерство» розуміється дослідниками по-різному. Проте, серед розмаїття пояснень, можна виявити деякі основні характеристики, властиві волонтерській діяльності:

1. Винагорода: волонтер не повинен займатися волонтерською діяльністю з метою отримання фінансового прибутку.

2. Добра воля: хоча мотивація участі у волонтерській діяльності складається з декількох причин, все ж вона має здійснюватися без примусу.

3. Принесена користь.

4. Організаційна структура: волонтерство може бути організованим або неорганізованим, здійснюватися індивідуально або в групі, в громадських або приватних організаціях.

5. Ступінь участі: від повного залучення до епізодичної участі у волонтерській діяльності. [51, с. 6-9].

Отже, волонтерська соціально значуща діяльність сприяє зміні світогляду, приносить користь, як суспільству, так і самим волонтерам, які за розвивають свої соціальні уміння і навички, задовольняють потребу у спілкуванні, усвідомлюють свою корисність і потрібність, отримують подяку за свою працю, розвивають в собі важливі особистісні якості.

РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ ПІДЛІТКІВ

2.1. Визначення рівня полікомунікативної емпатії підлітків

Виходячи з результатів теоретичного аналізу, представлених у першому розділі, визначено, що подальший науковий пошук має відбуватися у напрямку визначення рівня розвитку емпатії підлітків.

Експериментальною базою дослідження рівня розвитку емпатії підлітків було визначено Запорізький академічний ліцей №23 I-III ступенів Запорізької міської ради.

Вибірка складалася з 56 осіб з числа учнів 6-х класів Запорізького академічного ліцею №23 I-III ступенів Запорізької міської ради.

У якості діагностичного інструментарію в дослідженні використано методику «Діагностика рівня полікомунікативної емпатії» (Н. Фетискин) [39]. (Додаток А). Дана методика має форму опитувальника, яка містить у собі 6 діагностичних шкал емпатії, що відображають ставлення до батьків, тварин, людей похилого віку, дітей, героїв художніх творів, малознайомих і незнайомих людей.

Процес обробки результатів починається з визначення рівня достовірності даних. Подальша обробка даних спрямована на отримання кількісних показників рівня емпатії. Єдина метрична уніполярна шкала дозволяє, користуючись ключем, отримати характеристику емпатії на підставі даних, які представляють всі діагностичні шкали і дають характеристику окремих складових емпатії.

Отримані результати, інтерпретовані відповідно до вимог діагностичного інструментарію, представлено у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

Визначення рівня емпатії підлітків за методикою
«Діагностика рівня полікомунікативної емпатії» (Н. Фетискина)

Шкала	Рівень	Показник (у %)
Батьки	Дуже високий	7,14
	Високий	17,86
	Середній	39,28
	Низький	35,71
	Дуже низький	0
Люди похилого віку	Дуже високий	0
	Високий	21,42
	Середній	42,86
	Низький	28,57
	Дуже низький	7,14
Діти	Дуже високий	7,14
	Високий	14,28
	Середній	32,14
	Низький	39,28
	Дуже низький	7,14
Тварини	Дуже високий	0
	Високий	17,86
	Середній	39,28
	Низький	32,14
	Дуже низький	10,71
Герої художніх творів	Дуже високий	0
	Високий	14,28
	Середній	35,71
	Низький	39,28
	Дуже низький	10,71
Незнайомі люди	Дуже високий	0
	Високий	10,71
	Середній	28,57
	Низький	42,85
	Дуже низький	14,28
Загалом	Дуже високий	7,14
	Високий	14,28
	Середній	32,14
	Низький	32,14
	Дуже низький	7,14

Графічно узагальнені результати щодо рівня полікомунікативної емпатії представлено на рисунку 2.1.

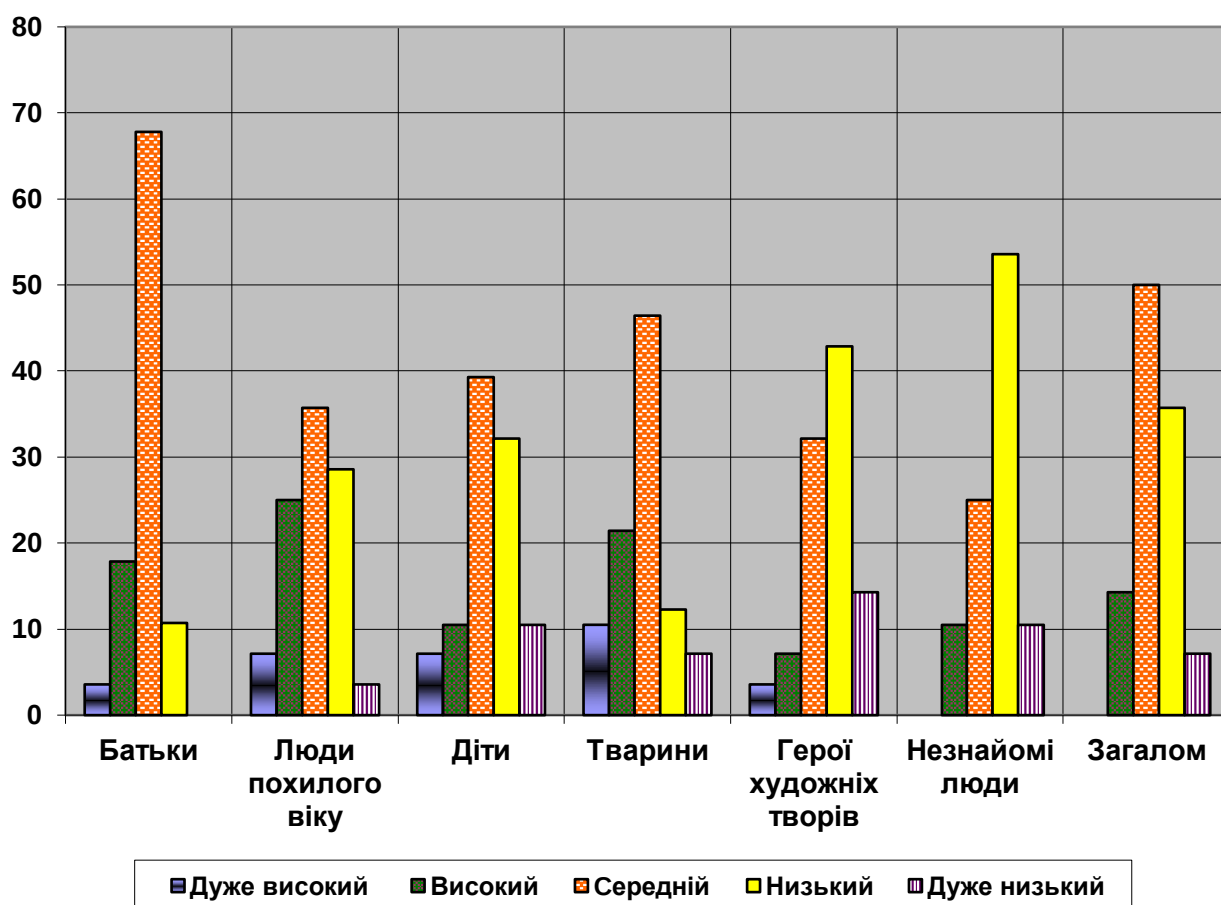

Рис. 2.1. Загальний рівень розвитку полікомунікативної емпатії підлітків.

Отже, дуже високий рівень емпатії, тобто хворобливе співпереживання в опитаних майже не виявлено.

Високий рівень емпатії, що характеризується тим, що особистість відчуває яскравий емоційний відгук на переживання інших людей, мають досить незначний відсоток опитаних. Такі підлітки, зазвичай проявляють себе як чуйні, уважні, здатні до співчуття та реальної допомоги.

Наявність середнього рівня розвитку емпатії означає, що підліток частіше за все тримає під контролем свої переживання, думки, емоції, не завжди здатен розділити свої проблеми з іншим. Спроможний розуміти емоційні прояви оточуючих, але, зазвичай, вважає, що не варто виставляти їх напоказ.

Для підлітків з низьким рівнем розвитку емпатії характерними є такі ознаки: труднощі у встановленні контактів, слабка здатність до співпереживання, розрізняння емоційних станів та почуттів інших людей.

Дуже низький рівень полікомунікативної емпатії підлітків, що свідчить про нерозвиненість емпатійних тенденцій особистості майже не виявлено.

Виходячи з усього вищезначеного, можна зробити висновок про необхідність розробки соціально-педагогічних засобів розвитку емпатії підлітків. Серед них найбільш доцільним вважаємо залучення підлітків до соціально значущої діяльності.

2.2. Розробка і впровадження циклу занять із розвитку емпатії підлітків в процесі соціально значущої діяльності

Нами було розроблено цикл занять, спрямований на надання можливості підліткам підвищити рівень свого емпатійного потенціалу в процесі самопізнання, посилення емоційної чутливості та спостережливості, розвитку навичок активного слухання, засвоєння нових моделей емпатійної взаємодії, а також закріплення навичок емпатії, вміння поставити себе на місце іншої особи, збагнути її стан та внутрішні переживання.

Мета циклу занять: створення умов для підвищення рівня емпатії підлітків.

Для реалізації поставленої мети виокремлено такі завдання:

1. Залучення учнів 6 класів Запорізького академічного ліцею №23 I-III ступенів Запорізької міської ради (членів експериментальної групи) до участі в заняттях;

2. Удосконалення емпатійних вмінь підлітків, навичок емпатійної поведінки, розвитку прогностичних властивостей та розуміння інших.

3. Розширення знань підлітків щодо можливостей самореалізації в процесі соціально значущої діяльності.

4. Виховання співчуття, співпереживання, турботи в процесі допомоги бездомним тваринам.

5. Узагальнення знань, вмінь, навичок, отриманих в процесі спеціально організованої соціально значущої діяльності.

Термін реалізації: два місяці.

На нашу думку, окрім заходів, які дають можливість розвитку базових емпатійних навичок та здібностей, найкращим шляхом розвитку емпатії є соціально-значуща діяльність, - сукупність дій, спрямованих на реалізацію соціальних перетворень і проблем соціуму, що сприяють позитивним змінам в самій людині і в соціальному середовищі.

Однією з найефективніших форм соціально значущої діяльності виступає волонтерство - діяльність, що здійснюється добровільно на благо іншим, без розрахунку на грошову винагороду. Волонтерська діяльність спрямована, у першу чергу на допомогу нужденним. Враховуючи особливості підліткового віку вважаємо за доцільне для розвитку емпатії використовувати волонтерську діяльність, спрямовану на допомогу безхатнім тваринам.

Основна ідея - надати можливість підліткам внести свій вклад в допомогу бездомним тваринам.

З означених позицій, реалізація розробленого нами циклу занять відбувається поетапно і має таку структуру:

I блок – організаційно-мотиваційний, в ході якого підліткі знайомляться з поняттям емпатії, вчаться встановлювати довірливі стосунки, прислуховуватися до власних почуттів та почуттів інших, засвоюють навички емпатійності, самодіагностики та рефлексії.

II блок – соціально значущий, який передбачає здійснення збору та аналізу інформації щодо проблеми безпритульних тварин, відвідування притулку та допомогу тваринам;

III блок – підсумково-узагальнювальний, який передбачає узагальнення підлітками знань, вмінь, навичок, отриманих в ході реалізації циклу занять, а також їх презентація через соціальні мережі та шкільну громаду (Додаток Б).

Тематичний план циклу занять представлено в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2.

Тематичний план циклу занять із розвитку емпатії підлітків засобами соціально значущої діяльності

№	НАЗВА ЗАНЯТТЯ	МЕТА ЗАНЯТТЯ
І блок «Організаційно-мотиваційний»		
1.	Міні-лекція «Що таке емпатія?»	Ознайомлення з терміном «емпатія», формування інтересу до теми; презентація мети і завдань циклу занять.
2.	«Єдність в парі»	Знання емоційної напруги, затисків, сприяння встановленню довірливих взаємин.
3.	«Що ж діється всередині?»	Вироблення навичок рефлексії та самодіагностики.
4.	Заняття з елементами арт-терапії «Переживати почуття»	Формування здатності «відчувати» почуття та переживання інших людей.
5.	Рольова гра «Емоційно заряджені ситуації»	Розвиток вміння розуміти та адекватно сприймати емоції інших людей.
6.	«Світ емоцій»	Поглиблення розуміння того, що певні вирази обличчя передають певні емоційні стани, розвиток емоційної чутливості.
7.	Вправа-релаксація «А що далі?»	Розвиток вміння колективно переживати ситуацію, активно слухати інших.
8.	«Приймаю твій стан»	Розвиток вміння відчувати, розуміти, співпереживати стан іншої людини; формування емпатійних умінь.
9.	Рольова гра «Телефон довіри»	Формування емпатійних здібностей (вміння активно слухати), вміння виявляти підтримку та розуміння.
II блок «Соціально значущий»		
10.	Казка на яву «Рукавичка»	Збір та аналіз інформації з проблеми безпритульних тварин, визначення причин її виникнення.
11.	«Хто кому друг?»	Соціологічне опитування підлітками інших учнів школи про роль та стан безпритульних тварин та їх позиції щодо даної проблеми.
12.	«Волонтери для пухнастиків»	З'ясування того, хто в місті займається проблемою безпритульних тварин.
13.	«Чим я можу тобі допомогти?»	Відвідування притулку для тварин, ознайомлення зі специфікою його роботи.
14-20.	«Давай дружити»	Допомога тваринам у притулку.
III блок «Підсумково-узагальнювальний»		
21.	«Тварини - наші друзі»	Організація конкурсу на складання кращого сценарію класної години.
22.	«Пухнастики в мережах»	Збір і поширення посилань на групи відповідальних господарів представників тваринного світу в соціальних мережах.
23.	«Ми відповідальні за тих, кого приручили»	Привернення уваги шкільної громади у формі виставки стіннівок, фото тощо.
24.	«А на останок я скажу»	Узагальнення знань, умінь, навичок, отриманих в процесі реалізації циклу занять.

При розробці циклу занять використовувалися актуальні для підліткового віку методи та прийоми соціально-педагогічної роботи.

Так, у процесі реалізації «Організаційно-мотиваційного» блоку, теоретичне ознайомлення із сутністю і змістом терміну «емпатія» відбувалось на міні-лекції. Після цього підлітки брали участь у тренінгових вправах, з елементами арт-терапії, рольових ігор, вправ-релаксацій, які були спрямовані на самопізнання, набуття здатності відчувати емпатію та диференціювати її серед інших схожих почуттів.

Виконання різноманітних тренінгових вправ дає можливість підліткам пізнавати, розуміти й приймати власні емоції та емоції інших, адекватно на них реагувати; формувати навички активного слухання і здатності співпереживати.

Наприкінці кожного заняття проводиться підсумкова рефлексія, за допомогою якої підлітки можуть проаналізувати та зробити висновки проведеної роботи.

Під час упровадження другого - «Соціально значущого» блоку нашого циклу занять підлітків було залучено до соціально значущої, а саме волонтерської діяльності, об'єктом якої став притулок для тварин «Дай лапу, друже».

По-перше, практичне ознайомлення з проблемою безпритульних тварин відбувалося з використанням таких методів (заняття 10-12):

- дискусія з елементами казкотерапії, спрямована на пошук і аналіз причин виникнення проблеми безпритульних тварин (і «людей вулиці»);
- соціологічне опитування підлітками експериментальної групи щодо ставлення інших учнів школи щодо проблеми людей і тварин «вулиці»;
- збір та контент-аналіз інформації щодо визначення інституцій, які займаються проблемою безхатніх тварин.

По-друге, і головне, підлітки - учасники експериментальної групи започаткували відвідування притулку для тварин (заняття 13-20), в ході якого відбувалось ознайомлення зі специфікою його роботи, вивчення потреб і наявних проблем його «вихованців», а також практична цілеспрямована

волонтерська допомога тваринам у притулку. Реалізація цих дій викликала співчуття і суттєве зростання як емпатії, так і активності навіть у підлітків з низьким рівнем полікомунікативної емпатії.

Переважає більшість учасників відзначали появу стійкого бажання здійснювати таку діяльність на постійній основі. Дехто з підлітків виявив прагнення до того, щоб розширити перелік «об'єктів» власної волонтерської роботи і пропонували свої варіанти реалізації соціально значущої діяльності.

Діяльність за третім «Підсумково-узагальнювальним» етапом також містила елементи соціально значущої діяльності.

Так, задля систематизації отриманого досвіду підлітки отримали змогу реалізувати набуті знання, вміння та навички в процесі організації та проведення:

- шкільних стіннівок, фото-репортажів, що ілюстрували хід та різні аспекти діяльності у притулку;
- конкурсу на складання кращого сценарію класної години щодо ролі і значення емпатії для соціального розвитку молоді зокрема та гармонізації суспільних взаємин в цілому;
- поширення набутого досвіду та інформації в соціальних мережах задля привернення уваги шкільної громади проблем людей і тварин «вулиці».

Підведення підсумків роботи відбувалось у процесі заключної дискусії, в ході якої кожен учасник отримав змогу висловитися щодо узагальнення знань, вмінь, навичок, а також вражень, отриманих в ході участі в соціально значущої діяльності.

Кінцевим продуктом впровадження розробленого нами циклу занять вважаємо підвищення рівня здатності підлітків до співчуття та милосердя, усвідомлення важливості соціально значущої діяльності, особистісне зростання учнів, підвищення рівня їх емпатійного потенціалу й соціальної активності, а також формування готовності до безкорисливої волонтерської допомоги тим, хто цього потребує.

2.3. Аналіз ефективності циклу занять з розвитку емпатії підлітків в процесі соціально-значущої діяльності.

З метою визначення результативності формувального етапу експериментальної діяльності і, відповідно – ефективності розробленого і впроваджене циклу занять було проведено повторне діагностування членів експериментальної та контрольної групи. Саме у цьому полягала мета контрольного етапу експерименту.

Вибірка складалася з учнів 6-х класів Запорізького академічного ліцею №23 I-III ступенів Запорізької міської ради (по 28 осіб в експериментальній та контрольній групах).

При цьому було використано той самий інструментарій: методику «Діагностика рівня полікомунікативної емпатії» (Н. Фетискин) [39] (Додаток А).

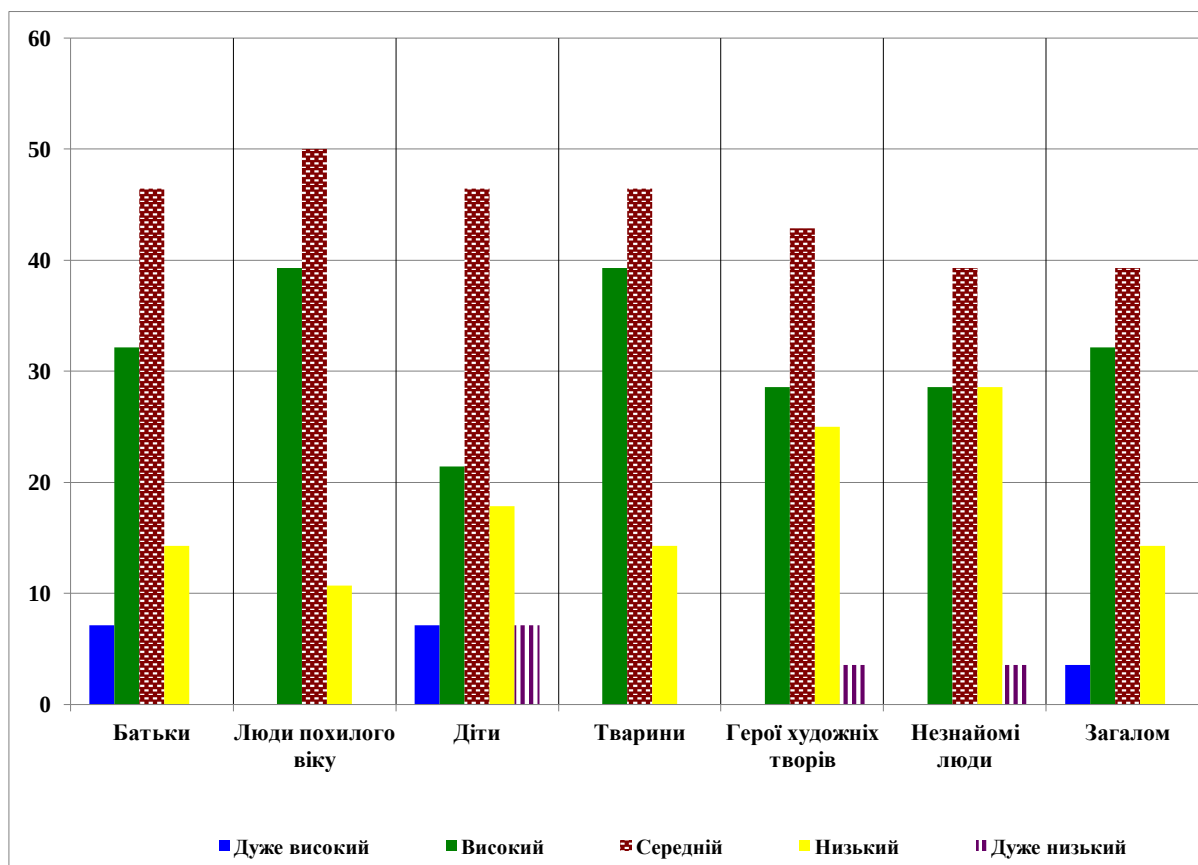

Рис. 2.2. Рівень розвитку полікомунікативної емпатії підлітків на контрольному етапі (експериментальна група).

Графічно узагальнені результати контрольних вимірів щодо рівня полікомунікативної емпатії підлітків після упровадження циклу занять, спрямованого на розвиток емпатії в процесі соціально значущої діяльності представлено на рисунках 2.2 (експериментальна група) і 2.3 (контрольна група).

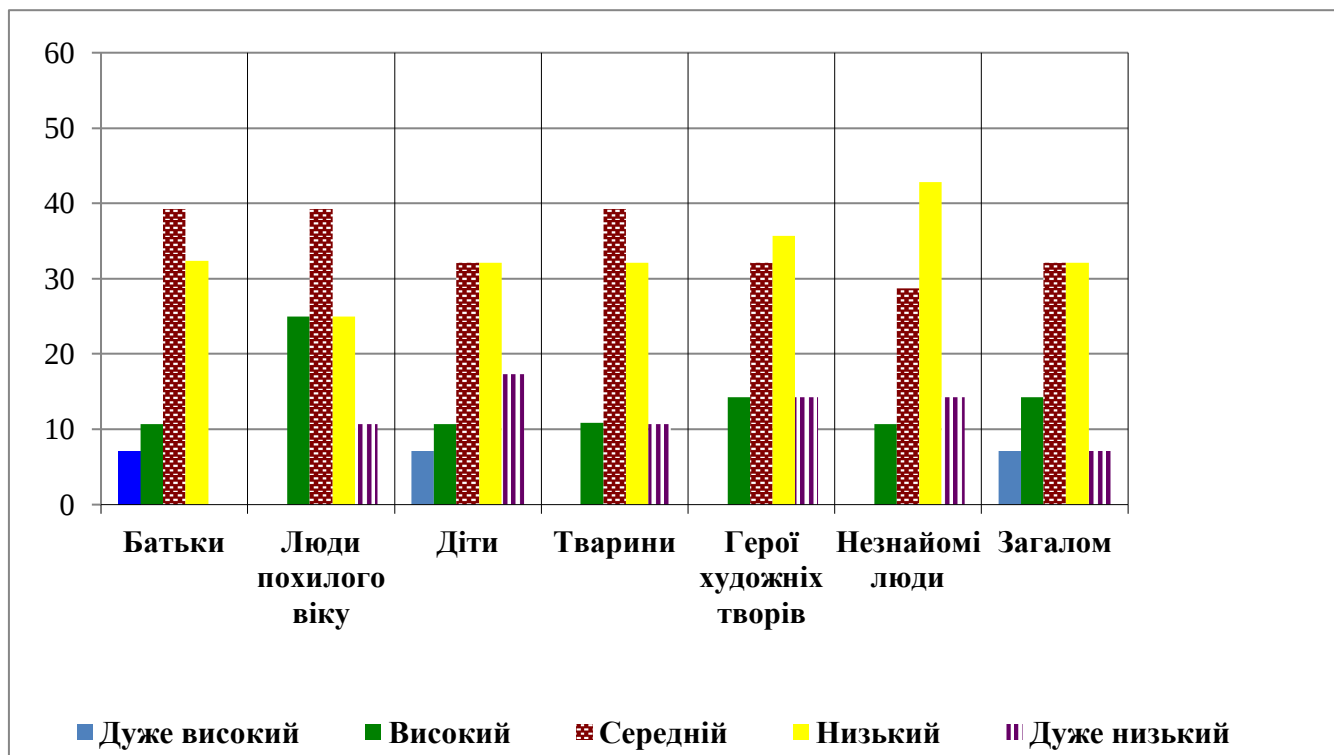

Рис. 2.3. Рівень розвитку полікомунікативної емпатії підлітків на контрольному етапі (контрольна група).

Варто зауважити, що експериментальна група, складалась із підлітків, які якої брали участь в реалізації розробленого нами циклу занять з використанням соціально значущої діяльності. Члени ж контрольної групи до експериментальної діяльності залучені не були.

Дані, отримані в ході узагальнення і систематизації результатів визначення рівня емпатії підлітків за методикою «Діагностика рівня полікомунікативної емпатії» (Н. Фетискин), у порівнянні даних експериментальної та контрольної груп, отриманих на етапах констатувального та контрольного етапів експерименту та їх динаміки подано таблиці 2.3.

Таблиця 2.3.

Порівняння динаміки показників рівня полікомунікативної емпатії підлітків експериментальної та контрольної груп

Шкала	Рівень	Показники (%)					
		Е. Г.	Е. Г.	Е. Г.	К. Г.	К. Г.	К. Г.
		I	II	Динаміка	I	II	Динаміка
Батьки	Дуже високий	7,14	7,14	0	7,14	7,14	0
	Високий	17,86	32,14	+14,28	17,86	10,71	-3,57
	Середній	39,28	46,42	+7,14	39,28	39,28	0
	Низький	35,71	14,28	-21,42	35,71	32,14	+3,57
	Дуже низький	0	0	0	0	0	0
Люди похилого віку	Дуже високий	0	0	0	0	0	0
	Високий	21,42	39,28	+17,86	21,43	25	+3,57
	Середній	42,86	50	+7,14	39,28	39,28	0
	Низький	28,57	10,71	-17,86	28,57	25	-3,57
	Дуже низький	7,14	0	-7,14	10,71	10,71	0
Діти	Дуже високий	7,14	7,14	0	7,14	7,14	0
	Високий	14,28	21,42	+7,14	10,71	10,71	0
	Середній	32,14	46,42	+14,28	32,14	32,14	0
	Низький	39,28	17,86	-21,42	32,14	32,14	0
	Дуже низький	7,14	7,14	0	17,28	17,28	0
Тварини	Дуже високий	0	0	0	0	0	0
	Високий	17,86	39,28	+21,42	17,86	10,86	0
	Середній	39,28	46,42	+7,14	39,28	39,28	0
	Низький	32,14	14,28	-17,86	32,14	32,14	0
	Дуже низький	10,71	0	-10,71	10,71	10,71	0
Герої художніх творів	Дуже високий	0	0	0	0	0	0
	Високий	14,28	28,57	+14,28	10,71	14,28	+3,57
	Середній	35,71	42,86	+7,14	35,71	32,14	-3,57
	Низький	39,28	25	-14,28	35,71	35,71	0
	Дуже низький	10,71	3,57	-7,14	14,28	14,28	0
Незнайомі люди	Дуже високий	0	0	0	0	0	0
	Високий	10,71	28,57	+17,86	10,71	10,71	0
	Середній	28,57	39,28	+10,71	28,57	28,7	0
	Низький	42,85	28,57	-14,28	42,85	42,85	0
	Дуже низький	14,28	3,57	-10,71	14,28	14,28	0
Загалом	Дуже високий	7,14	3,57	-3,57	7,14	7,14	0
	Високий	14,28	32,14	+17,86	14,28	14,28	0
	Середній	32,14	39,28	+7,14	32,14	32,14	0
	Низький	32,14	14,28	-17,86	32,14	32,14	0
	Дуже низький	7,14	0	-7,14	7,14	7,14	0

Отже, аналіз представлених у таблиці 2.3. даних дає нам підстави для наступних висновків.

Кількісно-якісний аналіз отриманих результатів, здійснений нами, виявив позитивну динаміку показників рівня розвитку полікомунікативної

емпатії підлітків – членів експериментальної групи після впровадження розробленого нами циклу занять.

Так, зросли показники високого і середнього рівнів полікомунікативної емпатії підлітків. Найбільше зростання зафіксовано за шкалами «Тварини» і «Незнайомі люди». Натомість показники низького і дуже низького рівнів емпатії знизилися за усіма шкалами.

У той же час, показники членів контрольної групи, члени якої не брали участі у якій впровадженні циклу занять, суттєво не змінилися. Незначні коливання (3,57%) за деякими шкалами можуть бути пояснені суто впливом ситуативних чинників.

Отже на основі порівняння наявної динаміки результатів контрольних вимірів, отриманих в експериментальній та контрольній групах можна зробити висновок, про те, що у підлітків – членів експериментальної групи показники розвитку емпатії значно підвищилися, порівняно з контрольною групою.

Отримані результати можна вважати свідченням ефективності розробленого нами циклу занять у якості засобу розвитку емпатії підлітків у процесі соціально-значущої діяльності.

ВИСНОВКИ

Результати нашого дослідження забезпечили позитивне вирішення поставлених завдань та дозволили сформулювати такі висновки.

1. У процесі вивчення наукової літератури проаналізовано сутність та зміст поняття «емпатія». Найбільш доцільним вважаємо використання узагальненого визначення емпатії як особливої форми відображення суб'єктом (емпатуючим) об'єктивної реальності, що опосередкована внутрішнім світом суб'єкта (емпата). Виявлено що, емпатія є одним з найважливіших чинників соціального розвитку особистості, ефективним засобом засвоєння суспільних норм; сприяє розвитку гуманного ставлення, альтруїстичного стилю поведінки та гармонізації суспільства; співчуття та співпереживання, властиві емпатам, виступають мотивом активної допомоги нужденним.

Визначено біопсихосоціальні особливості емпатії на етапі переходу від молодшого шкільного до підліткового віку, коли еталони міжособистісного сприйняття і оцінки стають все більш узагальненими і співвідносяться з суспільними ідеалами, нормами та цінностями. Тому, саме у підлітковому віці емпатійність може закріплюватись як стійка особистісна якість, ефективним засобом розвитку якої може стати соціально-значуща діяльність, яка по-перше, відповідає потребі підлітків у самоствердженні, урізноманітнення форм соціальних відносин, визнанні його значущості як члена суспільства, а по-друге являє собою сукупність дій, спрямовану на реалізацію соціальних перетворень, які сприяють закріпленню соціальні знань, навичок, досвіду.

2. В ході емпіричного дослідження визначено рівень розвитку полікомунікативної емпатії за 6 параметрами: щодо батьків, людей похилого віку, дітей, тварин, героїв художніх творів, малознайомих і незнайомих людей.

Як свідчать результати діагностики, у більшості опитаних переважають показники низького і середнього рівнів емпатії. Це означає, що підлітки, переважно стримують прояви своїх переживань, думок, емоцій, не завжди здатні розділити свої проблеми з іншим; спроможні розуміти й розділяти

емоційні прояви оточуючих, але вважають, що не варто виставляти їх напоказ. При цьому характерними можуть бути труднощі у встановленні соціальних контактів, налагодженні взаємодії та взаєморозуміння що, у свою чергу негативно впливають на соціалізацію підлітків та їх самореалізацію і самоствердження у різних формах суспільних відносин.

Отримані результати засвідчили необхідність розробки спеціальних методів і засобів задля підвищення рівня емпатії підлітків в контексті їх соціальної ситуації розвитку.

4. З метою створення умов для підвищення рівня емпатії підлітків розроблено цикл занять з використанням соціально значущої діяльності, який складається з трьох блоків: організаційно-мотиваційного, соціально значущого та підсумково-узагальнювального. При розробці циклу занять використовувалися актуальні для підліткового віку методи та прийоми соціально-педагогічної роботи: міні-лекції; тренінгові вправи, з елементами арт-терапії; рольові ігри; підсумкова рефлексія; дискусія; соціологічне опитування; контент-аналіз інформації; волонтерська допомога; просвітницько-розвивальна соціально-значуща діяльність.

Очікуваний результат від упровадження розробленого нами циклу занять - підвищення рівня здатності підлітків до співчуття та милосердя, усвідомлення важливості соціально значущої діяльності, особистісне зростання учнів, підвищення рівня їх емпатійного потенціалу й соціальної активності, а також формування готовності до безкорисливої волонтерської допомоги тим, хто цього потребує.

4. З метою визначення результативності формувального етапу експериментальної діяльності і, відповідно – ефективності розробленого і впровадженого циклу занять було проведено повторне діагностування членів експериментальної та контрольної групи. Саме у цьому полягала мета контрольного етапу експерименту.

Кількісно-якісний аналіз отриманих результатів, виявив позитивну динаміку показників рівня розвитку полікомунікативної емпатії підлітків –

членів експериментальної групи після впровадження розробленого нами циклу занять. Так, зросли показники високого і середнього рівнів полікомунікативної емпатії підлітків. Найбільше зростання зафіксовано за шкалами «Тварини» і «Незнайомі люди». Натомість показники низького і дуже низького рівнів емпатії знизилися за усіма шкалами.

У той же час, показники членів контрольної групи, члени якої не брали участі у якій впровадженні циклу занять, суттєво не змінилися. Незначні коливання (3,57%) за деякими шкалами можуть бути пояснені суто впливом ситуативних чинників.

На основі порівняння наявної динаміки результатів контрольних вимірів, отриманих в експериментальній та контрольній групах можна зробити висновок, про те, що у підлітків – членів експериментальної групи показники розвитку емпатії значно підвищилися, порівняно з контрольною групою.

Усе вищезначене можна вважати свідченням ефективності розробленого нами циклу занять з використанням соціально-значущої діяльності саме, як засобу розвитку емпатії підлітків.

Виходячи з вищевикладеного, можна стверджувати, що здобуті результати й узагальнення дають підстави для висновку про те, що мету роботи досягнуто, гіпотезу підтверджено, завдання реалізовано.

Разом з цим варто зауважити, що, дана робота не претендує на завершеність дослідження з даної проблеми та буде продовжена.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамова С. В. Суспільно корисна діяльність як чинник формування соціальної активності особистості. *Педагогіка та психологія*: зб. наук. пр. Харків, 2015. Вип.49. с.137-145.
2. Абульханова-Славська К. А. Розвиток особистості в процесі життєдіяльності. Психологія формування та розвитку особистості. Вид-во «Наука», Москва, 1981. с.19-45.
3. Авдєєва Н. Н. Поняття ідентифікації і його застосування до проблеми розуміння людини людиною *Теоретичні та прикладні проблеми психології пізнання людьми один одного: тези доповідь*. Краснодар, 1975. с. 6-9
4. Ануфрієва Н. М., Зелінська Т. М., Єрмакова Н. О. Соціальна психологія. Навч. посібник. 3-тє вид. Київ: Каравела, 2016. 370с.
5. Артющкіна Л.М. Соціальний педагог школи: теорія і практика роботи. Суми: СДПУ ім. А.С. Макаренка, 2004. 124с.
6. Балашов Е. М. Психологічні особливості соціальної емпатії студентів як засобу самореалізації. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія і педагогіка». Випуск 28. Рівне. 2014. с.29-28.
7. Безпалько О. В., Авельцева Т. П., Мацевко Н. І. Технології активізації громади: Метод. посіб. / За ред. О. В. Безпалько. Київ: Науковий світ, 2006. 95с.
8. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка: навч. посіб. / О. В. Безпалько, І. Д. Зверєва, Т. Г. Веретенко, О. М. Денисюк, Т. Є. Єжова; ред.: О. В. Безпалько. Київ: Академвидав, 2013. 309с.
9. Бодальов О. О., Каштанова Т. Р. Теоретико-методологічні аспекти вивчення емпатії. Харків: Віват. 2014. 281с.
10. Божович Л. И. Проблемы формирования личности: Избр. психол. тр. Под ред. Д.И. Фельдштейна. Москва: МПС. 2001. 349с.
11. Вайнола Р. Х. Класифікаційні підходи до характеристики технологій соціальної та соціально-педагогічної роботи. *Науковий часопис НПУ імені*

М. П. Драгоманова. Серія 11: Соціологія. Соціальна робота. Соціальна педагогіка. Управління. Київ, 2014. Вип. 18. с.12-18

12. Вайнола Р., Капська А., Комарова Н. Волонтерський рух в Україні: тенденції розвитку. Київ: Академпрес, 1999. 112с.

13. Василюшина Т. В. Емпатія як фактор ефективності педагогічного спілкування: Дис. канд. психол. наук: педагогічна та вікова психологія. Київ, 2000. 230 с.

14. Виговська Л. П. Емпатія як специфічна форма відображення об'єктивної дійсності. *Духовність як основа консолідації суспільства: міжсвідомчий науковий збірник*. Київ: НДІ «Проблеми людини», 1999. с. 76-81

15. Виготський Л. С. Педологія підлітка. Москва, 1994. 433с.

16. Гаврилова Т. П. Поняття емпатії в зарубіжній психології. Питання психології. Москва, 1975. № 2. 157с.

17. Галагузова М. А. Социальная педагогика: Курс лекцій. Москва: ВЛАДОС, 2001. 416с.

18. Галагузова Ю. Подготовка социальных педагогов: пора преодолеть противоречия. *Социальная педагогика*. 2003. №1. С. 97-102.

19. Гіппенрейтер Ю. Б., Карягина Т. Д., Козлова Е. Н. Феномен конгруентной эмпатии. *Вопросы психологии*. Москва, 1993. № 4. С. 61-68.

20. Долгова В. И., Мельник Е. В., Петрова Н. М. Феномен емпатії у психологічних дослідженнях. *Науково-методичний електронний журнал «Концепт»*. Кіров, 2015. С. 9-15.

21. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери. за заг. ред. І. Д. Зверєвої. Київ, Сімферополь: Універсум, 2012. 536 с.

22. Журавльова Л. П. Емпатійні ставлення та їх класифікація. Соціальна психологія. Житомир, 2008. С. 39-46.

23. Журавльова Л. П. Методологічні засади дослідження емпатії людини. *Вісник Прикарпатського ун-ту. Філософські та психологічні науки. Спец. випуск*. Івано-Франківськ, 2008. С. 152-155.

24. Журавльова Л. П. Психологія емпатії: Методичні рекомендації. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2017. 39с.
25. Журавльова М. П. Психологія емпатії: Монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. Івана Франка, 2007. 328с.
26. Закон України «Про волонтерську діяльність» від 19.04.2011 No 3236-VI – ВР. URL:<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3236-vi>.
27. Кайріс О. Д. Особливості емпатійної педагогічної дії. Проблеми загальної та педагогічної психології: зб.наук.пр. Інститу психології ім. Г. С. Костюка АПН України [За ред. Максименко С.Д.] Київ, 2000. с.18-192.
28. Кіян А. П., Борисова К.М. Особливості впливу сімейних відносин на розвиток емпатії в підлітковому віці. *Перспективні питання психології*: зб. наук. праць. М-ли Всеукраїнської міжвузівської науково-практичної конференції «Особливості психологічної культури працівників освіти в інформаційному суспільстві» (Слов'янськ, 17 березня 2016) «Донбаський державний педагогічний університет». Слов'янськ: Видавництво Б. І. Маторіна, 2016. Вип. 2. с.176-179.
29. Колесов Д. П. Сучасний підліток. Дорослішання і стать: Навчальний посібник. Москва: МПСІ Флінта, 2003. 200 с.
30. Кротенко В. І. Проблема емпатії в психологічній літературі *Психологія*. Збірник наукових праць. Випуск 12. (НПУ імені М.П.Драгоманова). Київ, 2001. с. 89-96.
31. Лібанова Е. М. Надмірна соціально неприйнятна нерівність: головний виклик для українського суспільства *Вісник Академії наук України*. Київ, 2017. № (5). С. 22-25.
32. Максименко С., Главник О. Емпатійний розвиток дитини. Київ: Мікрос-СВС, 2003. 182с.
33. Нечипоренко В. В. Системний розвиток навчально-реабілітаційного центру як відкритої інноваційної соціально-освітньої інституції: монографія. Запоріжжя: Видавництво Хортицького національного навчально-реабілітаційного багатопрофільного центру, 2013. 520 с.

34. Обозов М. М. Психологія міжособистісних відносин. Київ: Либідь, 1990. 191 с.
35. Орищенко О. А. Диференційно-психологічний аналіз емпатії. Дисертація кандидата психологічних наук. Одеса, 2004. 21 с.
36. Пашукова Т. І., Допіра А. І., Дьяконов Г. В. Практикум із загальної психології. Київ, 2000. 204с.
37. Поліщук Ю. Соціальне виховання учнівської молоді як важлива педагогічна проблема. [Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuuped_2016_2_50). 2016. Вип. 2. С. 186-188. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuuped_2016_2_50
38. Роджерс К. Емпатія. Психологія мотивації та емоцій. Під ред. Ю.Б. Гіппенрейтер і М.В. Фалікман. Москва:ЧеРо, 2002. 430с.
39. Саннікова О. П. Психологічні основи модерації: навчально-методичний посібник; ПНПУ ім. К. Д. Ушинського. Одеса: РІА «СМИЛ», 2012. 145с.
40. Свіденська Г. М. Розвиток самосвідомості як чинник соціального самовизначення підлітка. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Психологічні науки*. Вип. 4., Том 2. Херсон: видавничий дім «Гельветика», 2017. с.101-105.
41. Свіденська Г. М., Мурашко В.І. Розвиваюча взаємодія як інструментарій формування самосвідомості підлітків в період підліткової кризи. *Актуальні питання сучасної науки та освіти* (Слов'янськ, 21-23 травня 2019) МОН України ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет». Слов'янськ. Вид-но Б. І. Мотроріна, 2019. 263-268.
42. Семигіна Т. Міжнародна соціальна робота: глобальні пріоритети соціального розвитку і нове визначення соціальної роботи. Вісник АПСВ. Київ, 2015. № 1. с.6-11.
43. Сергєєва І. В. Дослідження проявів життєстійкості у сучасних підлітків. *Вісник Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, серія Психологія*. Т.22. Вип 4 (46). Одеса: Астропринт, 2017. с.35-42.

44. Скрипченко О. В., Долинська Л. В. Вікова та педагогічна психологія: Навч. посіб. Київ: Просвіта, 2001. 416с.
45. Солодухова О. Г. Емпатія як професійно важлива здібність педагога
Conference Proceedings of the International Scientific Internet - Conference Modern Problems of Improve Living Standards in a Globalized World (December 8, 2016, Opole–Berdyansk –Slavyansk), 2016. 139-144.
46. Солодухова О. Г. Психологічні особливості взаємодії соціальної ролі з комплексом «вічного підлітка» Актуальні питання психології, економіки та управління: зб. наук. праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції «Перспективні напрямки сучасної науки і освіти» (Слов'янськ, 22-24 квітня 2015 року) ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет». Слов'янськ: «Печатний двор», 2015. с.382-387.
47. Фельдштейн Д. И. Психология взросления: структурно- содержательные характеристики процессу развития личности: Избранные труды. Москва: Московский психолого-социальный институт. Флинта, 1999. 672с.
48. Фетискин Н. П., Козлов В. В., Мануйлов Г. М. Соціально-психологічна діагностика розвитку особистості і малих груп. Москва, Вид-во Інституту Психотерапії. 2005. 490 с
49. Флегонтова Н. М. Короткий словник актуальних педагогічних термінів. Київ: КНУТД, 2013. 55с.
50. Цьома Л. О. Інновації у виховній роботі. Вид-но «Позакласний час» Київ, 2016. № 10. С. 45-50.
51. Шевченко Т. Волонтерський рух в Україні та світі. Київ: Шкільний світ. 2009. № 47. С. 6-9.
52. Юсупов І. М. Психологія емпатії (Теоретичні та прикладні аспекти). Житомир. Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. 252 с.
53. Dryden G. The New Learning Revolution. Stafford: Network Educational Press Ltd., 2005. 549 p.
54. Hall S. The Contents of Children's Minds on Entering School. New York, 1994. 56 с.

55. Rotter J. B. Cognates of personal control: Locus of control, self-efficacy, and explanatory style: *Applied and Preventive Psychology*. 1992. №1. P. 127-129.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

**Цикл занять із розвитку емпатії підлітків в процесі соціально-
значущої діяльності.**

І блок «Організаційно-мотиваційний»

Заняття №1. Міні-лекція «Що таке емпатія?».

Мета: одержання нової корисної інформації, визначення актуальності запропонованої теми, зацікавлення учасників, підведення підсумків попередньої справи.

Неможливо уявити собі існування людини без здатності співчувати і співпереживати. Усі ми живемо серед людей, і їх переживання, а також і наші власні переживання не можуть залишатись непоміченими. Емпатія – це емоційний відгук однієї людини на переживання іншої, здатність розуміти внутрішній світ іншої людини, вчувати у її психоемоційний стан. А для практичних психологів – це ще й необхідна провідна професійно значуща якість, без якої неможливо уявити успішного консультанта чи психотерапевта. Найбільша проблема, з якою ми стикаємося сьогодні – це невміння спілкуватись, відсутність взаєморозуміння між людьми, нездатність співпереживати та розпізнавати почуття оточуючих.

В.Леві говорить про те, що розуміння, пізнання іншого через взаємоутотожнення, відчуття себе іншим – через себе ж, своїми нервами, своєю плоттю – найбільш глибинний і древній спосіб спілкування. У будь-якому спілкуванні ми так чи інакше вливаємось один в одного, емпатійно взаємодіємо. Лише людина, яка здатна проникнутись цінностями іншого, просякнути його сутністю, влитися у його світ, зможе зрозуміти іншу людину, знайти з нею контакт і взаєморозуміння, тобто здійснити повноцінне спілкування. У кожній людини від природи закладені ці здібності, але далеко не у кожній вони

розвиваються, розкриваються до кінця. Майстерність вчування у стан іншої людини, проникнення у світ її переживань, почуттів можна і треба розвивати.

Заняття №2. «Єдність в парі»

Мета: зняття емоційної напруги, затисків, сприяння встановленню довірливих взаємин, сприятливого психологічного клімату.

Позиція учасників: Учасники вільно рухаються в аудиторії.

Ведучий дає завдання учасникам: «Зараз ви будете вільно рухатись по кімнаті, а коли я скажу «Об'єднуйтесь у пари (трійки, четвірки і т. д.)», ви повинні об'єднатись у пари, трійки, четвірки і т. д.» Завершується вправа тоді, коли тренер називає число учасників для об'єднання, яке відповідає кількості усіх учасників групи. Рефлексія.

Заняття №3 «А що ж діється всередині?»

Мета: вироблення навичок рефлексії та самодіагностики стану, занурення у власний внутрішній світ, усвідомлення та пізнання стану інших учасників.

Позиція учасників: учасники сидять у колі в зручній для них позі.

Ведучий пропонує всім заплющити очі і розслабитись; заглибившись в себе, відчувати, що «діється» всередині. Згодом, після невеликої паузи, просить кожного з учасників описати свій стан у цей момент (не відкриваючи очей), спробувати визначити причини виникнення цього емоційного стану: «Який зараз у вас настрій? Чи є бажання працювати?» і т. п. Коли всі висловляться, тренер дає знак і учасники відкривають очі.

«Зворотній зв'язок»: члени групи відповідають на запитання: «Як я відчуваю себе після виконання вправи?».

Заняття №4. Заняття з елементами арт-терапії «Переживати почуття»

Мета: розвиток емпатії, формування здатності розуміти почуття та переживання інших людей, вчувати у внутрішній світ іншої людини.

Завдання: Кожен учасник повинен зобразити на аркуші паперу ту людину (дитину), яка викликає у вас емпатію (можливо, фізично слабка людина, дитина, яку постійно дратують, цькують, особа, яка втратила когось із родичів і т. п.). На виконання завдання дається час 10 хвилин.

Наступний етап – презентація малюнка. Основна умова: учасник розповідає про намальовану особу від її імені, наче він – це та людина, яка повинна викликати емпатію у мовця. Слід звертати увагу на те, у якому стані перебуває людина, які почуття та емоції вона переживає, що її найбільше хвилює. Опишіть ті ситуації, які викликають у цієї особи стрес, сильні переживання, емоційний тиск.

«Зворотній зв'язок»: відповідь на питання: «Що ви відчуваєте після проведення заняття? Що найбільше вразило, зачепило?».

Заняття №5. Рольова гра «Емоційно заряджені ситуації»

Мета: розвиток вміння розуміти та адекватно сприймати інших людей, відображати психоемоційні стани іншого у різних життєвих ситуаціях, самопізнання та пізнання учасників.

Позиція учасників: учасники сидять у колі.

1. Учасникам роздаються карточки із емоційно «зарядженими ситуаціями». Тренер просить кожного увійти у цей стан і описати ті почуття, емоції та переживання, які викликала дана ситуація. Після цього ведучий задає питання:

1) Чи виникали у вашому житті подібні ситуації?

2) Хто проявив до вас емпатію? Чи ви проявляли співчуття та співпереживання людям, які опинялись у таких ситуаціях?

2. Тренер пропонує учасникам поділитись на групи по кольорах (жовтий, червоний, зелений). Кожна група обирає одну із емоційно «заряджених» ситуацій. Завдання учасникам: уважно ще раз прочитати речення, в якому описується емоційно «заряджена» ситуація, і придумати сценку, яка б розкривала суть поданої ситуації, а також придумати її продовження. На підготовку дається 5 хвилин.

Після завершення підготовки учасники мікрогруп представляють свої пантоміми. Решта учасників вгадують, яку саме ситуацію зображали члени групки і висловлюють своє враження оплесками.

Емоційно «заряджені ситуації»:

1. Твого улюбленого собаку щойно збив автомобіль.
2. Ти назавжди покидаєш рідну домівку і прощаєшся з ріднею.
3. Тебе звинуватили в тому, чого ти не робив (робила).
4. Тебе викликають у деканат для розмови з деканом.
5. Ти заблудився у чужому місті.
6. Бабуся твого друга тільки що померла.
7. Усі твої друзі пішли на вечірку, а тебе не запросили.

«Зворотній зв'язок»: Учасники відповідають на запитання: «Що допомогло вам у виконанні цієї вправи? Що корисного Ви для себе взяли з цієї вправи?».

Заняття №6. «Світ емоцій»

Мета: поглиблення розуміння, що певні вирази обличчя передають певні емоційні стани, розвиток емоційної чутливості.

Позиція учасників: Учасники сидять у колі.

Кожний учасник отримує окреме завдання у конверті. Наприклад: показати жестом певну емоцію: радість, захоплення, подив тощо. Кожному потрібно за допомогою жестів та міміки зобразити задану емоцію чи психоемоційний стан людини. Решта учасників повинні відгадати. Захоплення виражається сплеском рук. Мовне спілкування забороняється!

«Зворотній зв'язок»: обговорення ефективності проведеної вправи, виявлення учасниками тих труднощів, з якими вони стикнулись в ході виконання завдання.

Заняття №7. Вправа-релаксація «А що далі?»

Мета: зняття напруги, розвиток вміння учасників спільно переживати якусь ситуацію, активно слухати іншу людину.

Позиція учасників: учасники стоять у колі.

Тренер дає інструкцію: «Зараз ми ходитимемо по кімнаті, і той, чиє ім'я я назву, має запропонувати продовження ситуації, яку я представляю, або ж запропонувати власний варіант «А що далі?». Усі повинні імітувати те, про що розповідає кожен учасник. Я розпочинаю: «Ми заходимо в гущавину лісу...». Далі, через кожні 20-30 секунд, тренер називає ім'я наступного учасника, котрий пропонує своє продовження, іншу ситуацію, яку імітують усі учасники.

Заняття №8. «Приймаю твій стан»

Мета: розвивати вміння відчувати, розуміти стан іншої людини.

Позиція учасників: учасники сидять у колі.

Тренер дає інструкцію: «Зараз ми будемо кидати один одному м'яч, називаючи вголос того, кому кидаємо. Той, хто отримує м'яч, приймає таку позу, яка відображає його внутрішній стан, а всі решта, відтворюючи цю позу, намагаються відчувати, зрозуміти стан цієї людини».

«Зворотній зв'язок»: Тренер пропонує для обговорення наступні питання: «Як вам здається, який стан у кожного з нас зараз?», «Чи важко було на цьому занятті?», «Що нового ви дізнались?».

Заняття №9. Рольова гра «Телефон довіри»

Мета: формування емпатійних здібностей (вміння активно та емпатійно слухати), розвиток здібності до вчування в стан іншої людини, формування вміння виявляти підтримку і розуміння клієнтові.

Позиція учасників: один учасник сидить у центрі, інші – в колі.

У ролі консультанта «Телефону довіри» виступає бажаний учасник, котрий займає стілець в центрі приміщення. Інші учасники – грають клієнтів, що телефонують з різними проблемами до спеціаліста. Проблематику може задавати ведучий або самі учасники (наприклад: клієнт-суїцидент хоче скоїти самогубство, жінка, в якої помер чоловік, клієнт у депресивному стані). Завдання «консультанта» – спілкуючись із особою по телефону (без візуального

контакту), встановити емпатичний контакт з клієнтом, зрозуміти й проінятися внутрішніми переживаннями клієнта, встановити основну проблему клієнта і надати психологічну підтримку. Після бесіди учасник повертається в коло і відбувається обговорення. Кожен учасник за бажанням може спробувати себе у ролі консультанта «Телефону довіри».

«Зворотній зв'язок»: учасники обговорюють в групі наступні питання: «Як ви себе почували в ролі клієнта (консультанта)?», «З якими труднощами ви стикнулися?».

II блок «Соціально значущий».

Заняття №10. Казка на яву «Рукавичка»

Мета: Збір та аналіз інформації з проблеми безпритульних тварин, визначення причин її виникнення.

Заняття №11 «Хто кому друг?»

Мета: Підготовка і реалізація соціологічного опитування підлітками інших учнів школи про роль та стан безпритульних тварин та їх позиції щодо даної проблеми.

Заняття №12 «Волонтери для пухнастиків»

Мета: З'ясування того, хто в місті займається проблемою безпритульних тварин.

Заняття №13 «Чим я можу тобі допомогти?»

Мета: Відвідування притулку для тварин, ознайомлення зі специфікою його роботи.

Залучення підлітків до соціально значущої, а саме волонтерської діяльності, об'єктом якої став притулок для тварин «Дай лапу, друже».

Ознайомлення з проблемою безпритульних тварин відбувалося з використанням елементів казкотерапії, організації і проведення підлітками - членами експериментальної групи соціологічного опитування інших учнів школи щодо проблеми безхатніх тварин та аналізу отриманих результатів.

Заняття №14-20. «Давай дружити».

Мета: Допомога тваринам у притулку.

Відвідування притулку для тварин, в ході якого відбувалось ознайомлення зі специфікою його роботи, вивчення потреб і наявних проблем його «вихованців», а також практична цілеспрямована волонтерська допомога тваринам у притулку.

ІІІ блок «Підсумково-узагальнювальний».

Заняття №21. «Тварини - наші друзі»

Організація конкурсу на складання кращого сценарію класної години.

Заняття №22. «Пухнастики в мережах»

Збір і поширення посилань на групи відповідальних господарів представників тваринного світу в соціальних мережах.

Заняття №23. «Ми відповідальні за тих, кого приручили»

Мета: Привернення уваги шкільної громади у формі виставки стіннівок, фото тощо.

Заняття №24. «А на останок я скажу»

Мета: Узагальнення знань, вмінь, навичок, отриманих в процесі реалізації циклу занять.

Систематизація отриманого досвіду, реалізація набутих знань, вмінь та навичок у процесі організації шкільних виставок стіннівок, фото; організації конкурсу на складання кращого сценарію класної години задля привернення уваги шкільної громади та поширення набутого досвіду та інформації в соціальних мережах. Підведення підсумків у процесі заключної дискусії, в ході якої кожен учасник отримав змогу висловитися щодо узагальнення знань, вмінь, навичок, а також вражень, отриманих в ході участі в соціально значущої діяльності.

АНОТАЦІЯ

Актуальність дослідження зумовлена тим, що в сучасних умовах переосмислення загальнолюдських понять і цінностей, духовне благополуччя суспільства неможливе без гуманізації усіх сфер його життя.

Виходячи з того, що одним з головних показників рівня розвитку суспільства є ставлення його членів один до одного і, особливо, до тих, хто перебуває у складних життєвих обставинах, особливої значущості набуває розвиток здатності до толерантності, співчуття й допомоги.

Чутливим періодом для розвитку емпатії є підлітковий вік, який супроводжується появою особистісних новоутворень. Саме тому емпатійність може закріплюватись як стійка особистісна якість, що є одним з найважливіших чинників соціального розвитку особистості підлітка, ефективним засобом засвоєння суспільних норм; сприяє розвитку альтруїстичного стилю поведінки та гармонізації суспільства в цілому.

Дослідженню природи емпатії приділяти увагу Т. Гаврилова, Ю. Гіппенрейтер, Л. Журавльова, Л. Виговська та інші.

Роль емпатії в соціальному розвитку дітей та молоді вивчали Т. Василішина, М. Галагузова, В. Мурашко, Т. Семигіна, Г. Свіденська та інші.

Проте, відчутним є дефіцит робіт, спрямованих на розробку методів розвитку емпатії підлітків у контексті соціальної педагогіки. Виходячи з вищезначеного, представляється актуальним і доцільним здійснення наукового дослідження на тему: **«Розвиток емпатії підлітків у процесі соціально значущої діяльності»**.

Мета: теоретико-експериментальне дослідження процесу розвитку емпатії підлітків з використанням соціально значущої діяльності.

Завдання:

1) Здійснити теоретичний аналіз процесу розвитку емпатії підлітків як соціально-педагогічної проблеми.

2) Емпірично виявити рівні розвитку емпатії підлітків за підсумками констатувального експерименту.

3) Розробити і впровадити цикл занять, спрямований на розвиток емпатії підлітків з використанням соціально значущої діяльності.

4) Проаналізувати ефективність впровадженого циклу занять із розвитку емпатії підлітків у процесі соціально значущої діяльності.

Методи дослідження: теоретичні (аналіз, синтез, узагальнення), емпіричні (опитування, кількісний та якісний аналіз результатів). В дослідженні використано методику: «Діагностика рівня полікомунікативної емпатії» (Н. Фетискин).

Апробація результатів дослідження відбулась на I Міжнародній науково-практичній конференції студентів та молодих вчених «Освітні і культурно-мистецькі практики в контексті інтеграції України у міжнародний науково-інноваційний простір» (м. Запоріжжя, 14 травня 2020 р.).

Публікації. Зміст та результати дослідження висвітлено у публікації:

Роль та місце емпатії в соціальному розвитку підлітків. *Освітні і культурно-мистецькі практики в контексті інтеграції України у міжнародний науково-інноваційний простір: збірник тез доповідей I Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Запоріжжя, 14 травня 2020 р.). Запоріжжя: Вид-во Хортицької національної академії, 2020. С. 434-436.

Результати роботи впроваджено у 2020 р. в діяльність Бердянського міського осередку Всеукраїнської громадської організації людей з інвалідністю по зору «Генерація успішної дії» (Довідка від 21.01.2021 № 01/573).

Загальна характеристика: Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел (45 позицій, з яких 4 – іноземною мовою), 3 таблиць, 3 рисунків, 1 додатку. Загальний обсяг роботи становить 43 сторінки, з яких 29 сторінок основного тексту.

ЕМПАТІЯ, СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК, ПІДЛІТКОВИЙ ВІК, ВОЛОНТЕРСТВО, СОЦІАЛЬНО ЗНАЧУЩА ДІЯЛЬНІСТЬ

